

ФИГУРАТА НА УЧИТЕЛЯ В ТВОРЧЕСТВОТО НА ГЛЕБ УСПЕНСКИ И ТОДОР ВЛАЙКОВ (МЕЖДУ УТОПИЯТА И РЕАЛНОСТТА)

Зоя Новакова

Професиите получават в културата специфична концептуализация (митологизация, сакрализация). В историята на културата названията на различните професии обрастват с множество конотации, разширяват своя семантичен обем. Има професии, които носят паметта за митологична или библейска символика: пастир, орач, рибар, шивач, дърводелец, ковач, музикант. Други професии, появили се на по-късен етап от развитието на цивилизацията, са лишени от такава символика, но придобиват вторична митологизация въз основа на своята културна роля, на своята социална репутация. Осмислянето на професиите е обусловено и от етнокултурните особености. Всяка култура има свой код. Когато сравняваме две литератури от две различни култури, то неминуемо при тях едно и също явление има различна семантика.

Литературата не само възплъщава споменатата концептуализация на професиите, но притежава и способността да ги митологизира допълнително, да формира образи и стереотипи на представителите на отделни професии. Затова е обяснимо, че знаковостта на професиите, за които стана дума, се извлича и от литературата (или преди всичко от литературата). Като се има предвид, че всяка творба (творчеството на отделен автор), всеки жанр или всяко литературно направление създава свой модел на света, в тях може да се търси специфичната концептуализация на професиите, както и ориентация към отделни професии. Интересът към професиите в съвременното литературознание се вписва в ориентацията към тематологията (проследяване на развитието на определени теми в дадена национална литература или в литературите на определен културен ареал), интертекстуалността (разкриването на междутекстовите връзки в интерпретацията на темата), културната антропология.

Литературоведите-русисти са се насочвали към митологизацията на различни професии в руската литература: лекаря, аптекаря, ковача, чиновника, инженера, бръснаря, строителя. В своите изследвания те показват как в определена социокултурна ситуация, или в рамките на определено литературно направление, всяка от тези професии се оказва „потърсена”, как тя се вписва в художествената концепция на дадения писател. Тези професии функционират не само като знак за конкретни обществени явления (в рамките на реализма), но и като метафори: така в ситуацията на социални и политически промени се оказва значима професията на лекаря и особено лекаря-хирург като лечител на болното общество („Какво да се прави” на Чернишевски”, „Бащи и деца” на Тургенев, „Доктор Живаго” на Пастернак), на бръснаря като обновяващ, или като оръдие на репресията, на инженера-строител на новия утопичен свят („Бесове” на Достоевски, „Изкопът” на А. Платонов). Образът на учителя се сближава по своята функция с лекаря и инженера в контекста на идеите на позитивизма, на концепцията за „малките дела”, за скромната работа сред народа за неговото просвещение и благополучие. Тези идеи анализира полската изследователка Б. Олашек (Оляшек 2005).

Интересно би било едно сравнение на семантиката на тези професии в руската литература с тази в българската литература: не е достатъчно изследвана концептуализацията на лекаря или инженера в творчеството на нашите писатели. Фигурата на учителя е коментирана в общи изследвания на творчеството на Ив. Вазов, Елин Пелин или Т. Влайков, но цялостно изследване на тази фигура в нашата литература в по-широк културен контекст липсва. Съпоставките с руската литература от тази гледна точка могат да ни разкрият както сходствата между двете литератури (култури), така и съществени специфики. Особено важни за такъв род изследване са насоките и идеите на Никола Георгиев в неговата книга „Учител по литература ли? Не съм от тях!” , които ще споменем специално по-долу.

Понятието *Учител* извиква в нашето културно съзнание своята библейска символика. Старозаветното библейско учение косвено загатва идеята за учител и учителство, без да се употребяват съответните думи в конкретни случаи. Основни фигури тук са Мойсей, Аарон, левитите и пророците. Много по-ясно се откроява учителската роля в Новия завет. Тук ключова е фигурата на Исус Христос Сина

Божий. Той е Учител, събира и обединява Свои последователи – ученици. Многократно в Евангелието Христос е назоваван Учител (евр. Рави, Равуни), а апостолите – ученици.

Тази библейска символика на понятието Учител често се актуализира в литературите, вписващи се в контекста на юдейско-християнската култура. От множеството литературни творби, които боравят с тази символика, можем да посочим “Йосиф и неговите братя” на Т. Ман, “Майсторът и Маргарита” на М. Булгаков, “Балада за Георг Хениг” на В. Пасков.

Наред с тази традиция, в литературата (особено от времето на позитивизма), намират израз социокултурните функции на учителя, ролята му в определени епохи и в конкретна социална среда. При такъв подход митологизираният (сакрализиращият) образ на учителя се превръща в обект на демитологизация, като се изобразяват трудностите в осъществяването на неговата мисия, репресията на бита, на социалната среда, на властта върху неговото съзнание и поведение. Някои от тези фактори посочва Н. Георгиев в своята книга “Учител по литература ли? Не съм от тях!”, като още в самото начало загатва за снизения образ на учителя: “Едва ли има професия, която да не буди съчувствие и насмешка, по-често второто, но това, което става с учителството...” (Георгиев 2009, 7). Обект на анализа на литературоведа е преподаването на литература в училище и проблемите, които трябва да решава учителят по литература. Но този анализ се предхожда от наблюдения над устойчивите роли (образи) на учителя в европейската литература и култура: превръщането на учителя в културен герой – и представата за него като за “потисник на истинското знание, на съвестта, на свободата” (Георгиев 2009: 12). Примерите за второто са от Чехов (“Човекът в калъф” и Х. Ман (“Учителят Унрат”). Проницателно е разкрита концептуализацията на латинския и гръцкия език – “мъртви езици” – като знак за ненужно знание, догматизъм, ограниченост, средство за мъчение и репресия над учениците. Към примера с учителя по латински от нашата литература – Редингота в романа “Тютюн” – можем да добавим натрапчивия сън на героя във филма “Бялата стая”, в който той пише на дъската “Латинският е мъртАв език”.

Предложеният тук текст е част от дипломна работа, цел на която е да изследва семантиката / митологизацията на

учителя в руската и в българската литература, като се впише в контекста на двете култури. В тази работа се съпоставят две тенденции в концептуализацията на учителя – от една страна неговото извисяване, митологизиране, а от друга страна, проблематизирането на неговата мисия: първата тенденция се открива в творчеството на Вазов, Тодор Влайков и руските писатели-народници (преди всичко у Глеб Успенски), а втората – в творчеството на Чехов и Елин Пелин (при развитието на темата може да се добави и Чудомир).

Фигурата на учителя заема важно място в творчеството на Глеб Успенски, като се вписва в споменатата народническа концепция за „малките дела”, в концептуализацията на явлението „хождение в народ” (отиване на интелегентите сред народа, за да работят за неговото просвещение). В разказа на Успенски „Учителката” обръщането към жената като представителка на учителското съсловие изразява и значението на идеите за еманципацията на жената през 70-те години на XIX век, за ролята на жените в осъществяването на „малките дела” в полза на народа. Авторът използва „наивния разказвач”, носител на примитивното масово съзнание за учителския труд, което се проявява в профаниращия смях. Безкористният труд, идеализмът на учителката, оставила богатия си дом, се възприема от обкръжението на този разказвач като глупост, чудачество. За тази среда печалбата е единственият стимул на човешкото поведение. Отец Иван изразява мнението си за училището с фразата „Дай тук пет рубли!”. В представата на изобразената среда учителският труд не заслужава високо заплащане, защото той не е истински труд: „Да си гледа десетте рубли. Даром ѝ са!”. В образа на учителката е възплътен идеалът на народничеството за безкористно служене на народа, за апостолска мисия – тя обучава селските деца въпреки студа, глада и липсата на признание за собственото си дело. Писателят утвърждава смисъла на това дело, като проследява промяната на миросгледа на разказвача: той постепенно се замисля над оценката на учителката за обществените недъзи – кражба, корист, рушвет – и престава да ги възприема като нещо нормално. Със своето слово и чрез примера на своето поведение учителката успява да промени ценностната система на дякона-разказвач. Представата за просветителската роля на учителката се допълва от коментара за промененото отношение на самите селяни към училището.

Руското народничество, както е известно, оказва силно въздействие върху българската интелигенция в края на XIX – началото на XX век. В този контекст литературата придобива особена роля извън чисто естетическата – като средство за идейно пробуждане и обществено възпитание. Народническото разбиране за социалната мисия на интелигенцията¹ (главно учителството) се въплъщава чрез въвеждането на типичен „положителен герой“ – учителя-народник, изцяло отдаден в служба на народа. Той трябва да пробужда общественото съзнание, да формира нови политически добродетели, да организира народното и обществено самоуправление. Този образ въплъщава утопичните идеи на писателя-народник – идеи, които често се подлагат на изпитание от реалността. Народническите идеи на писателя са свързани с възрожденските идеи за учителя-апостол, който не само предава знания на учениците, но формира и духа на свободолубието, на националното самосъзнание.

Образи на учители – възрожденци откриваме в мемоарната книга на Т. Влайков „Преживяното“. За разлика от Вазов, който в своите спомени коментира фигурата на българския възрожденски учител от дистанцията на времето, с пиетет, но и с ироничен тон, Влайков въвежда гледната точка на детето (присъщо за Влайковия разказ е „сказовото“ повествование, което предава разговорните особености на народната реч с диалектния нюанс на пирдопската област). В главата „При учител Александра“ се подсказва култът към учителя, владеещ знанието, независимо от личностните му качества: „Доверие и голяма почит буди наистина учител Александър у мен, както и у всички одаешни момчета, но не и чувство на обич“ (Влайков 1964: 7). В ценностната система на детето науката стои много високо – по повод на книгите на Йоаким Груев разказвачът възкликва: „И колко ли ще да е учен той, щом е могъл да напише толкова книги! Виж я ти тая Коприщица!“ (Влайков 1964: 8). Репутацията на учителя и ценността на учителския труд сред другите професии в съзнанието на човека през Възраждането се разкрива в главата „Байко учител...и чирак“. Описанието на чувствата в семейството на момчето-разказвач по повод на главяването на неговия брат за учител съдържа представата за пиетета към учителя, за високото му място в обществото: „Главихме та теб даскал“ – казва той с тържествена важност, зад която едвам се прикрива голямото

му вълнение” (Влайков 1964: 14). Мълчим всички. Но, усеща се, една тържественост цари около паралията (Влайков 1964: 15). У дома през всичкото време на байковото учителствуване цари едно хубаво настроение (Влайков 1964: 15–16). Наред с това в текста намира израз и високата ценност на занаята в българското обществено съзнание: (...) днеска си даскал, заран, токо виж, не те главили и останал си на сухо. Па подирят ли го заран пак за даскал, той отново ще захване тая хубава работа. Ама да си има на ръка и това благословено нещо – занаятеца (Влайков 1964: 17). В мисленето на българина, вплътено в изказването на майката, понятията *учител* и *занаятчия* се съпоставят от гледна точка на различни критерии – идеалистичен и прагматичен – при което и двете получават своя ценност. Развитието на текста подсказва по-високата авторитетност на първия критерий, тъй като култът към учителя доминира над прагматичния подход. Отношението към учителя засяга емоционалната сфера, а емоцията се оказва по-силна от рационалните аргументи:

А ето, един празничен ден през есента, като сме седнали всички около паралията, тато пак тъй важно и тържествено, като преди две години, обажда, че отново е главил байко за даскал. И отново сяйва лицето на мама, байко свенливо пак сдържа бликналото в очите му задоволство и възторг, па и цялата къща се изпълва с радост. И облича пак байко новите си даскалски дрехи.

(Влайков 1964: 19)

Високото място на учителя в йерархията на професиите през Възраждането намира ярък израз в главата „Учител Симон”, в която се загатва за чувството на гордост у жителите на едно населено място от това, че имат свои учители, свои учени хора: *На селските първенци било много криво, дето си нямаме от наше село човек за учител, та трябва все отвън, от други места да търсят. Па и да не се големят други села като Клисурса и Коприщица, че те имат хора за учители, пък ние нямаме* (Влайков, 106). Съпоставката между учител Симон и учител Александър насочва и към значимостта на етическия критерий в оценката на учителя, към съчетанието на страхопочитанието с обич: *Пристъпва учител Симон към нас и изглежда ни с големите си очи някак изпитливо, ала в същото време благо и радостно* (Влайков 1964: 109); *Учител Александър никога не бе приказвал с нас тъй просто и дружески* (Влайков 1964: 110).

На езиково ниво култът към училището в текста на Влайков се съдържа и в изказването „копнеж по гимназията” от описанието на желанието на разказвача да отиде да учи в София. Този израз извиква усещането за любовно чувство, а не за чисто рационално възприятие на ценността на знанието. Култът към знанието включва почитта не само към училището, но и към другите институции, които му служат – описанието на отношението към читалището съдържа метафори със значението „сакралност”: (...) *у мен се поражда едно особено, едно благоговейно чувство – също такова, каквото ме обхваща, кога надникна в черковния олтар* (Влайков 1964: 37).

Народническите идеи на Т. Влайков намират ярък израз в повестта „Учител Миленков” (1894), в която фигурата на учителя се вписва в българската действителност след Освобождението, с нейните партизански борби. В началото на текста Влайков включва описание на външния вид на главния герой. Учителят Петко Миленков е „рус момък, с малки мустачки, без брада, с умен и открит, или по-добре, смел поглед, с високо чело, прорязано с две дълбоки, завити в средата бразди.” (Влайков 1963, т. 4, 32). Първата среща на учителя с главния персонаж е с неговото физическо описание, чак след това авторът го назовава с име. Външният вид маркира вътрешните качества на героя – борбения му дух и интелектуални качества, за които в самото начало Тодор Влайков загатва. Предварителните очаквания не остават напразни. Умният и смел поглед подсказва по-нататъшното развитие на действието. Учителят Миленков е преди всичко личност и като такава той осъзнава своя дълг като учител и гражданин, затова ратува за събуждането и свестяването на обществото, за неговото духовно просветляване.

В диалога на Миленков с неговия колега в началото на текста се съдържа представата на народника за учителския труд – думите „правя” и „работя” означават не просто „предавам някакви знания”, а „възпитаване на обществото”, „жизнетворчество”: „Та нима през цялата зима нищо **не сте направили?**”; „Какъв **живот** и каква **светлина** даваше на града това читалище?”; „Как така **няма кой да работи?**”; „Интелигенцията няма сърце и съвест, затова **не работи**”.

В името на своите възгледи Миленков сменя работата си като учител и се връща в своя роден град, за да изпълни своя нравствен дълг, да просвещава. За тази кауза се примирява дори и с по-ниската

заплата, която му предлагат. Още от самото си встъпване в длъжност Миленков прави всевъзможни опити, за да пробуди учителите, а след това и интелигенцията на града. Макар многократно спъван, успява да създаде вечерно училище, купува книги и списания за библиотеката, държи в училището сказки в неделя след богослужението. Става инициатор за сплотяването на учителите, своите колеги, като им предлага да се събират на разходки и да организират четения, на които да дискутират актуални въпроси с различна тематика. Повечето му колеги се оказват винаги заети или против, но Миленков ни най-малко не се отчайва или разколебава в действията си, а, напротив, следва докрай заветната си идея. На фона на студентите си колеги той се явява като будител, радетел за духовното пробуждане на своя град.

За своята всеотдайност на учителското и просветното поприще учителят Миленков намира опора в евангелските текстове на Библията. Той се стреми да върши всичко в името на колективното благо, без да търси лично облагодетелстване и себеизтъкване. Подобно на апостолите Петър Миленков иска да разпространи не само плодовете на знанието, но и да утвърди добродетелите, които те носят. Той е убеден, че както плодовете на сеяча от евангелската притча дават изобилни плодове, така и неговият труд няма да остане безплоден. Както в притчата реколтата е различна, така и той не винаги жъне еднакво добри плодове. Но и малкото, което той постига, за него е много, защото е следване на личното му призвание и дълг.

Миленков преживява учителството не просто като обикновена, държавна, чиновническа професия, а като светла и отговорна мисия. Тя се превръща не само в дълг, но и в цел и смисъл на съществуването му. За осъществяването на този идеал той не разчита само на времето, което е длъжен да прекара в класната стая пред учениците, но отдава до край цялото свое време и лично пространство на каузата, която безусловно следва. Всеобщите мероприятия, които Миленков организира, имат за цел да сплотят и облагородят непросветеното общество в родния му град. Той се завръща към корените си от чувство за дълг към всичко мило, родно и красиво. В своята работа на просветното поприще Миленков се сблъсква с неразбирането и враждебността на своите колеги. Отдавна забравили своето призвание и изпаднали в дълбока рутинност и скука, те не само не могат

да приемат идеите на своя млад колега, но ожесточено ги отхвърлят, а с тях и самият Миленков. Застанал на кръстопът, младият учител е поставен в трудната ситуация да избира между своите благородни принципи и идеали, от една страна, а от друга – да се откаже от тях, за да запази препитанието на своето семейство. Тази дилема прераства във вътрешна борба, в която твърдят му стоицизъм надделява. Той продължава започнатото дело, без да се отказва от него, за което заплаща с работата си. Изпратен на заточение в затънтено софийско село, учителят Миленков осмисля работата си като очертава нови хоризонти и неотменно следва принципите си. Вярата в идеала на народника се утвърждава в края на текста в диалога между младите колеги на Миленков:

– Да, ще работим, смело и решително ще вървим по пътя, по който тръгнахме миналата година, по който ни поведе Миленков, и от никого няма да се плашим и стряскаме – каза буйният Гошо и замахна с ръката си във въздуха.

– Ще вървим смело и решително и ще работим, да! – подзе новият другар с чисто юношеско въодушевление.

Влайков изгражда образа на Петко Миленков като типичен народник, следващ своите идеали. Фигурата му е силно идеализирана, защото докрая той остава верен на своята мисия. Разпръснатите от него идеи намират почва сред неговите ученици (последователи), които продължават неговото започнато дело (мотив, който отново припомня евангелската притча за сеяча).

Съпоставката между текстовете на Глеб Успенски и Тодор Влайков разкрива не само близостта на народническите идеи в двете литератури – тя ни подсказва и по-високата престижност на фигурата на учителя в съзнанието на българските селяни през Възраждането (което има своите исторически и социокултурни обяснения: обхващането на всички съсловия от образованието по време на Възраждането, свързването на просветата с националното самосъзнание и освобождението). Именно на фона на възрожденската митологизация на учителя (иронично проблематизирана в текстове на наши възрожденци – например на Петко Славейков) се откроява и демитологизиращата стихия, загатната от Т. Влайков, но развита и подчертана от Елин Пелин и Чудомир.

БЕЛЕЖКИ

¹ Понятието „интелигенция” е въведено от народниците и според Влайков е типично славянско.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Влайков, Т. Г. Съчинения в 8 т. Т. 6. Преживяното. Част 2. Когато бях момче. София, Български писател, 1964.

Георгиев, 2009: Георгиев, Н., Учител по литература ли? Не съм от тях. – В: Сп. Български език и литература. С., 2009, бр. 4,.

Оляшек, 2005. Оляшек, Б. Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы. Łódź, 2005.

Успенский, 1977. Успенский Г. И. Народная интеллигенция. // Успенский, Г. И. Теперь и прежде. Москва, 1977.